

Słowa kluczowe: hymnografia; poezja wczesnochrześcijańska, liturgia, patrystyka

Keywords: Hymnography, Early Christian Poetry, Liturgy, Patristics

Ks. Marek Starowieyski

HYMN LITURGICZNY NA TLE ROZWOJU POEZJI STAROCHRZEŚCIJAŃSKIEJ¹

Artykuł ten dzieli się na dwie części. W pierwszej spróbuję podać główne linie rozwoju poezji starochrześcijańskiej do VII w. - nie pretendując bynajmniej do podania historii tej poezji. Wniosek z tej części można sformułować w sposób następujący: gatunkiem dominującym w tej epoce jest hymn liturgiczny.

¹ O poezji ogólnie: H. Leclercq, *Hymnes*, Dict. d'Arch. Chrét. et Lit. 6, Paris 1924, s. 2826-2928; *Das Christliche Hymnodik bis zu Klemens von Alexandrien*, Darmstadt 1968; H. Deichgruber, *Untersuchungen zu Form, Sprache und Still der frühchristlichen Hymnen*, Göttingen 1967; T. Wollberg, *Griechische religiöse Gedichte der ersten nachchristlichen Jahrhunderte*, Meisenheim am Glan 1971. O poezji greckiej: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1960. O poezji bizantyńskiej ważne uwagi w: H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959. Ponadto wstępy do: W. Christ, M. Paraniakas, *Anthologia Graeca carminum Christianorum*, Lipsiae 1871 (repr. Hildesheim 1963); R. Cantarella, *Poeti Bizantini*, I-II, Milano 1948. Dalszą literaturę, szczególnie starszą, zob. B. Gładysz, *Hymny brewiarza rzymskiego*, Poznań 1933. O poezji łacińskiej praca podstawowa: F. J. Raby, *A History of Christian Latin Poetry*, Oxford 1966²; starsze: M. Manitius, *Geschichte der christlich-lateinischen Poesie*, Stuttgart 1891; J. Fontaine, *Études sur la poésie latine tardive d'Ausone à Prudence* Recueil des travaux, Paris 1980; J. Fontaine, *Naissance de la poésie dans l'Occident chrétien du IIIe au VIe siècle*, Paris 1981. Doskonałą charakterystykę poezji łacińskiej daje C. Mohrmann, *La langue et le style de la poésie chrétienne*, REL XXV 1947, s. 280-297 = *Études sur le latin chrétien*, Roma 1961, s. 151-168. W języku polskim literatura dość uboga. O hymnach: J. Birkenmajer, *Hymny i ich dzieje*, [w:] *Hymny średniowieczne*, tł. J. Gamska-Łempicka, Poznań 1933, s. 206-228; B. Gładysz, op. cit.; H. Waddell, *Średniowiecze waganatów*, Warszawa 1960. Wybory poezji: greckiej - Christ-Paraniakas; P. Maas, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie*, Berlin 1931; R. Cantarella, op. cit.; łacińskiej - *Analecta hymnica medii aevi*, ed. G. M. Dreves, C. Blume, H. Bannister, 1-55, Lipsiae 1886-1922; F. Bücheler, A. Riese, *Anthologia latina*, Leipzig 1906; A. S. Walpole, *Early Latin Hymns*, Cambridge 1922 (repr. Hildesheim 1966); S. Gaselee, *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*, Oxford 1952; F. J. Raby, *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*, Oxford 1981. W języku polskim wybór poezji w A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1966. W przygotowaniu trzynomowa antologia poezji starochrześcijańskiej *Muza chrześcijańska*, opr. M. Starowieyski, t. 1, *Poezja Wschodu chrześcijańskiego*, Kraków 1984.

W drugiej więc zajmę się właśnie rozwojem tego gatunku literackiego.

Stary Testament stanowił dla młodego Kościoła księgę świętą, pilnie czytana i medytowana przez chrześcijan, co więcej, *Psalmy* stanowiły podstawę modlitwy Kościoła, zarówno liturgicznej, jak i prywatnej. Wiadomo powszechnie, jak wielką rolę odgrywają w *Starym Testamencie* utwory poetyckie, po pierwsze *Psalmy*, następnie inne księgi poetyckie, jak *Pieśń nad Pieśniami* czy *Treny*, oraz liczne fragmenty poetyckie rozsiane po wszystkich jego księgach - historycznych, prorockich i dydaktycznych. I choć chrześcijanie szukali zupełnie czego innego niż poezji w księgach świętych, to trudno, by nie udzieliło im się coś z tej poetyckiej atmosfery *Starego Testamentu*.

Nie brak również poetyckich fragmentów w *Nowym Testamencie*. Trzy kantyki zapisane w *Ewangelii św. Łukasza*: *Benedictus* i *Magnificat* i *Nunc dimittis* są wielkimi dziełami sztuki poetyckiej². Św. Paweł jest autorem pięknych hymnów, by podać dwa przykłady: wspaniałego hymnu o miłości czy nie mniej pięknego hymnu chrystologicznego³. Ale poza tymi utworami znajdujemy fragmenty liturgicznych hymnów pierwszego pokolenia chrześcijan⁴. Dodajmy, że św. Paweł wspomina kilkakrotnie hymny⁵. W końcu również ostatnia księga *Nowego Testamentu*, *Apokalipsa*, zawiera fragmenty poetyckie⁶. Do tych utworów poetyckich I wieku można dodać modlitwy zawarte w *Nauce Dwunastu Apostołów (Didache)*⁷ oraz wielką, pełną poezji modlitwę z *Listu do Koryntian (59, 2-61) św. Klemensa (+101)*⁸.

2 Łk 1, 68-79; 1, 46-55; 2, 28-32.

3 1 Kor 13; Ef 1, 3-30. O hymnach *Nowego Testamentu* por. A. Suski, *Najstarsze świadectwa o hymnach chrześcijańskich*, Stud. Theol. Vars. XIV, 1976, s. 29-41; J. Frankowski, *Pierwotne hymny chrześcijańskie cytowane w NT, ibidem*, XX, 1982, s. 83-96 (dalsza literatura polska).

4 Ef 5, 14; 1 Tm 3, 16:

Ὅς ἐφανερώθη ἐν σαρκί,
ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι,
ὤφθη ἀγγέλους,
ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν,
ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ,
ἀνελήμφθη ἐν δόξῃ.

5 Ef 5, 19; Kol 3, 16 itd.

6 Np. 5, 9 n., 12.

7 Wyd.: J. P. Audet, *Didache*, Paris 1958; W. Rordorf, A. Tuilier, SCh 248, 1978. Istnieje kilka polskich przekładów *Didache*, ostatni A. Świderkówny w tomie *Pierwsi świadkowie*, red. M. Starowieyski, Kraków 1988, s. 45-48 w druku. Modlitwy *Didache* stanowią popularną pieśń kościelną *Dziękujemy Ci, Ojczy nasz*.

8 Wyd. A. Jaubert, SCh 167, 1971. Polski przekład A. Lisiecki, [w:] *Pisma Ojców Apostolskich*, Poznań 1924. Nowy przekład A. Świderkówny jak wyżej, s. 103-107.

Z II w. pochodzi kilka fragmentów poetyckich. Przede wszystkim należy tu wymienić zachowane po syryjsku bardzo piękne *Ody Salomona*⁹, następnie poetyckie fragmenty zawarte w apokryfach¹⁰, hymn naaseńczyków¹¹ czy modlitwę ofitów¹² - sekt gnostyckich, krótki hymn *Fos hilaron*¹³ oraz poetycką homilię Melitona z Sardes (2 poł. II w.)¹⁴.

W wieku trzecim widzimy również na Wschodzie dominantę hymnu. Na przełomie I i II i III w. w kręgach heterodoksów syryjskich tworzy hymny Bardesanes i jego syn Harmion - tak bardzo przyjęły się one w środowisku syryjskim, że jeszcze w IV w. musiał z nimi polemizować św. Efrem (+373)¹⁵; do naszych czasów jednak się nie dochowały. Na Wschodzie greckim z początku tego wieku pochodzi piękny hymn Klemensa Aleksandryjskiego (+ok. 212) zamykający trzecią księgę *Pedagoga*¹⁶. Jest to jednak hymn Nieliturgiczny, podobnie jak nie jest nim hymn Tekli w *Uczcie Metodego z Olimpu* (koniec III w.)¹⁷. Dodajmy tu hymn grecki *Gloria in excelsis Deo*¹⁸ i fragmenty hymnów zachowane na papirusach¹⁹. Obok tych hymnów pojawia się jeszcze poezja pisana heksametrem - są to najstarsze fragmenty poematu dydaktyczno-prorockiego *Księgi Sybillińskie*²⁰. Ponadto z tego

9 Obszerną literaturę przedmiotu podaje *Clavis G. I 1350*. Podstawowe wydanie: M. Lattke, *Die Oden Salomonos, in ihrer Bedeutung für Neues Testament und Gnosis*, I-II, Göttingen 1979-1980. Co do języka oryginału panuje rozbieżność zdań: mówi się o greckim, syryjskim, ostatnio wysunięto hipotezę o hebrajskim. Nie posiadamy dotychczas polskiego przekładu całości *Ód Salomona*, fragmenty w przekładzie poetyckim A. Kamieńskiej ukazały się „W drodze” i w „Przeglądzie Katolickim”; duży wybór w cytowanym tomie *Muzy chrześcijańskie*.

10 Tu przede wszystkim należy wymienić piękną *Pieśń o Perle*, prawdopodobnie napisaną po syryjsku (kwestia dotąd ostatecznie nie wyjaśniona), zawartą w apokryficznych *Aktach Tomasza* (s. 108-113). Ostatnie wydanie krytyczne poprzedzone obszernym studium P. H. Poirier, *L'hymne de la Perle des Actes de Thomas*, Louvain-la-Neuve 1981 (tam dalsza literatura). Por. *Clavis G. I. 1351*. Przekład poetycki dał C. Miłosz, *Pieśń o perle*, Kraków 1985. Osobne studium należałoby poświęcić poetyckim fragmentom w utworach apokryficznych, szczególnie w *Dziejach apokryficznych*.

11 Hipolit, *Philosophumena*, 5, 10. *PL* 16, 3159; Christ-Paranikas 32 n.

12 *Przeciw Celsusowi* 6, 31, tł. S. Kalinowski, *PSP* 17, 2, 1977, 96.

13 Hymn *Fos hilaron* - Christ-Paranikas, 40; *Clavis G. I 1355*. Przekład polski M. Bednarz, [w:] Bober *AP* 486 n.

14 Meliton z Sardes, *Homilia*. Wyd. O. Perler, *SCh* 123, 1966. Przekład polski A. Świderkówny, j. w.

15 A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn 1922 (repr. Berlin 1968), s. 12-14; I. Ortiz de Urbina, *Patrologia Syriaca*, Roma 19652, s. 43.

16 *Pedagog* 3, 101, 3. Tł. polskie M. Bednarz, [w:] Bober *AP* 487-489.

17 *Metody z Olimpu*, *Uczta* 10, 6, tł. S. Kalinkowski, *PSP* 24, 1980, 101-105.

18 Hymn *Gloria in excelsis Deo* (po grecku) - wydanie: Christ-Paranikas 38, tam też inne hymny starożytne, tekst jednak jest niejednorodny, wcześniejsze części powstały, być może, przed IV w. Por. L. Kunz, *Gloria in excelsis Deo*, [w:] *Lex. f. Theol. u. Kirche* 4, 1968, 967.

19 Wyd. C. Wessely, *Patrol. Orient.* 4, 2, 1907, 205-209; 18, 3, 1924, 506-508. Por. *Clavis G. I 1357-1359*.

20 Wyd. J. Geffken, *Die Dracula Sybillina*, Leipzig (repr. 1967) i A. Kurfess, *Sybillinische Weissagungen*, München 1951. Dalsza literatura *Clavis G. I 1352-1354*.

wieku posiadamy kilka tekstów nagrobkowych; najśłynniejsze z nich to nagrobki Abercjusza z Hierapolis we Frygii i Pektoriusza z Augustodunum (Autun)²¹.

W końcu II w. pojawia się literatura chrześcijańska pisana w języku łacińskim. W III w. powstają pierwsze poematy łacińskie: *De Iona*, *De Sodoma*, *Carmen adversus Marcionem*²² oraz poematy Kommodiana²³. Niedawno na papirusie barcelońskim odkryto pierwszy hymn łaciński oparty na apokryfie *Protoewangelia Jakuba*, najstarszym poemacie maryjnym²⁴. Wszystkie te utwory są pisane łaciną dość nieporadną.

Dopiero druga połowa IV w. przyniesie bujny rozkwit poezji chrześcijańskiej, choć początek tego wieku na to bynajmniej nie wskazywał. Na Wschodzie Ariusz w *Thalia* propagował swoją naukę trynitarną kupletami pisanymi ponoć wierszem sotadejskim²⁵; w Syrii, po zakazie Juliana Apostaty chrześcijanom studiów w szkołach publicznych, Apolinary z Laodycei (+390) próbuje dokonać transkrypcji Pisma Świętego na metra i formy klasyczne, a ich zwolennicy - apolinaryści, głoszą herezję chrystologiczną za pomocą wierszy²⁶. Na Zachodzie zaś jest kontynuowana tradycja epiczna: Laktancjusz (+ok. 330) pisze w heksametrach epylion kryptochrześcijański *De ave Phoenixe*²⁷, a kapłan Juwencus (+330) przekuwa Ewangelię w ciężkie heksametry²⁸. Powstają hymny: polimetryczne Hilarego z Poitiers (+367)²⁹ i filozoficzno-teologiczne Mariusza Wiktoryna (+363)³⁰. I jedne, i drugie się nie przyjęły.

21 Zob. *Clavis G.* I 1368-1370. Tł. J. Bilczewski (Abercjusza) i M. Bednarz (Pektoriusza) w Bober *AP* 489 i 481 n.

22 Poematy przypisywane Tertulianowi i św. Cyprianowi: *De Sodoma*, *CSEL* 3,3, 289-297; *De Iona*, *ibidem*, 297-301; por. *Clavis L.* 1424 n.; *Adversus Marcionem*, *CCL* 2, 1954, 1421-1454; por. *Clavis L.* 36. Datacja wszystkich trzech utworów niepewna, prawdopodobnie III w.

23 *SWP* 254. Wyd. *Instructiones* i *Carmen Apologeticum*, *CCL* 128, 1960; A. Salvatore, Torino 1977 (*Carmen Apolog.*). Por. *Clavis L.* 1470 n. Por. J. Śrutwa, *Życie pierwszych chrześcijan u Kommodiana*, Stud. Teol. Vars. XIV, 1976, s. 233-256. Czas powstania dzieł Kommodiana jest ciągle przedmiotem dyskusji. Większość uczonych opowiada się za III w.

24 R. Roca Puig. *Himne a la Vierge Maria. Psalmus responsorius*, *Papir llati del segle IV*, Barcelona 1965², tekst 105-109. Por. E. Peretto, *L'Osservatore Romano* 12 V 1967, s. 6.

25 *SWP* 47-54. Zachowały się tylko fragmenty. Por. G. Bardy, *Recherches sur S. Lucien d'Antioche et son école*, Paris 1936 246-274. *Clavis G.* II, 2028.

26 *SWP* 43-45: należałoby poprawić: *Parafraza Psalmów* jest nieautentyczna. Utwory poetyckie zaginęły. Por. *Clavis G.* II, 3700.

27 *SWP* 258-260. Wyd. *CSEL* 27, 1, 1893, 135-147.

28 *SWP* 243. Wyd. *CSEL* 24, 1891. Por. L. Strzelecki, *Studia prosodiaca et rhythmica*, Kraków 1949, 14-40.

29 *SWP* 192-194. Wyd. 3 hymnów autentycznych. *PL Suppl.* 1, 1958, 274 i jednego wątpliwego, *ibidem*, 278.

30 *SWP* 278 n. Wyd. *Hymni III de Trinitate*, P. Henry, H. Hadot, *SCh* 69, 1960, 620-652 i A. Locher, Leipzig 1976, 172-186. *Clavis L.* 99. Czy jednak można nazywać utworami poetyckimi te „hymny” ciężkie i przeładowane terminologią teologiczną, z wtrąconymi nawet słowami greckimi?

W Syrii działa jeden z największych poetów chrześcijańskich - św. Efrem (+363). Jego bogate poetycko homilie wywrą wielki wpływ na rozwój poezji bizantyńskiej³¹. Późniejsi poeci syryjscy - Cyryllonas (IV-V w.), Balaj (V w.), Jakub z Sarug (+521) i inni pozostają pod jego przemożnym wpływem³².

Druga połowa IV w. należy do najwspanialszych epok poezji chrześcijańskiej. W Azji Mniejszej działa wielki poeta chrześcijański, św. Grzegorz z Nazjanzu (+ok. 390), uprawiający poezję różnego gatunku: poemat dydaktyczny, biografia, epigram (wiele z nich znalazło się w *Antologii Palatyńskiej*), poezja refleksyjna, hymn, który jednak nie przyjął się w liturgii³³. Obok niego widzimy Amfilocha z Ikonium (+ok. 396), autora *Jambów do Seleuka*³⁴, Bazylego Wielkiego (+379), autora liturgii noszącej jego imię, choć uczeni nie są w stanie dokładnie ustalić, jaka jej część pochodzi od niego³⁵. W Ptolemaidzie biskup Synezjusz z Cyreny (+414) pisze piękne hymny filozoficzne o zabarwieniu platońskim, zbyt trudne jednak, by mogły się przyjąć w liturgii³⁶. Tak więc z tego pobieżnego tylko zestawu widzimy, że pod koniec IV w. w świecie greckiej kultury chrześcijańskiej istniało wiele gatunków poetyckich, opartych częściowo na metryce iloczasowej. Jednak poezja nie odegrała większej roli w tworzeniu hymniki liturgicznej. Ta nawiąże wprost do *Pisma Świętego* i do homilii poetyckiej (widzieliśmy ją już u Melitona z Sardes) zaczynającej się pojawiać coraz częściej pod koniec IV w.

Inna jest linia rozwoju poezji zachodniej, łacińskiej. Po nieudanej próbie wprowadzenia poezji do liturgii przez Hilarego udaje się to w pełni św. Ambroże-

31 Wśród ogromnej liczby dzieł przypisywanych św. Efremerowi znajduje się wiele nieautentycznych. Wydania dotychczasowe (Lamy, Assemani) są bardzo niedoskonałe. Dopiero wydanie krytyczne całej twórczości poety syryjskiego pozwoli na dokładne i precyzyjne określenie jego miejsca w dziejach poezji. Zapoczątkował je *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*. O Efremerie SWP 128 n.; A. Baumstark, *op. cit.*, s. 31-50; I. Ortiz de Urbina, *op. cit.*, s. 56-83. Przekłady i literatura polska: I. Ortiz de Urbina, *Maryja w patrologii syryjskiej*, Częstochowskie Studia Teologiczne XI, 1983, s. 107, przyp. 27. W tymże artykule obszerny wybór *Hymnów o błogosławionej Maryi* w tł. A. Bielenina. Obszerny wybór poezji św. Efrema w tł. W. Kani w PSP II, 1973 oraz *Muzie chrześcijańskiej* s. 191-270.

32 Wiadomości o tych poetach w SWP 114 n., 84, 214, w cytowanych dziełach A. Baumstarka, 67 n., 61-63, 148-158 i I. Ortiz de Urbina, 86-88, 91-93, 104-109, 135 n., 150-158, tam dalsza literatura; tł. W. Kani, PSP 11, 1973 oraz w już cytowanym tomie *Muzy chrześcijańskiej*.

33 SWP 175-177. Dzieła poetyckie Grzegorza w PG 37 i 38; por. *Clavis G. II* 3034-3045. Znakomita monografia J. M. Szymusiak, *Grzegorz Teolog*, Poznań 1965; tam też polskie przekłady jego dzieł poetyckich, s. 415-577.

34 SWP 31. Jamby PG 37, 1577-1600; *Amphilochi Iconiensis, Iambi ad Seleucum* ed. E. Oberg, Berlin 1969, *Clavis G. II* 3230.

35 SWP 87-90. O liturgii bazylikańskiej *Clavis G. II*, 2905.

36 SWP 364 n. PG 66, 1588-1616. Nowsze: Sinesio, inni, A. dell' Era, Roma 1968; Synesius Cyraenaicus, *Oeuvres*, I *Hymnes*, ed. C. Lacombrade, Paris 1978. *Clavis G. III* 5639.

mu (+397)³⁷. Jego proste i eleganckie hymny stanowią epokę w rozwoju hymniki chrześcijańskiej. Oprócz niego w Hiszpanii działa największy poeta chrześcijański Zachodu Aureliusz Prudencjusz (+ po 405), który swoją działalność poetycką uważa za prawdziwe powołanie, twórca wielkiej i niesłychanie bogatej treściowo i formalnie liryki oraz pisanych heksametrem poematów dydaktycznych i alegorycznych. W jego poezji następuje przerwanie pewnego rodzaju monotonii poezji starochrześcijańskiej³⁸. Oprócz niego działa w Italii Paulin z Noli (+431), który wprowadził do poezji chrześcijańskiej dystych elegijny³⁹. „Ci dwaj poeci - napisze C. Mohrmann - jako pierwsi stworzyli ideał poezji o inspiracji prawdziwie chrześcijańskiej i oni, każdy na swój sposób, stanowią apogeum tradycyjnej poezji chrześcijańskiej”⁴⁰.

Poezja wielkiego poety, jakim był niewątpliwie Auzoniusz (+ ok. 393), jest zaledwie zabarwiona chrześcijaństwem, choć sam autor niewątpliwie był chrześcijaninem⁴¹. Poetą niższego lotu był Seduliusz (V w.), autor *Paschale carmen*, utworu w heksametrach na tematy biblijne (który następnie przełożył na prozę) oraz wdzięcznego abecedariusza⁴². Papież Damazy (+ 384) pracowicie wykuwał epigramy heksametryczne na groby męczenników - są one bardzo cenne dla archeologa i historyka, ale ich wartość literacka nie jest najwyższa⁴³. Psalm przeciw Donatystom św. Augustyna (+430) jest niewątpliwie ważny dla historii metryki, ale wartość literacką ma niewielką⁴⁴. Niewątpliwie curiosum stanowi poezja poetki Faltonii Proby (połowa IV w.), która pisze historię biblijną ... wierszami Wergiliusza - centony tego rodzaju są wtedy wyraźnie w modzie, bo nie jest ona jedyną autorką tego rodzaju⁴⁵.

37 SWP 23-31. Hymny w: A. Walpole, *Early Latin Hymns*, Cambridge 1922 (repr. Hildesheim 1966). *Clavis L.* 163. Zob. D. Norberg, *L'hymne ambrosienne*, [w:] *Au seuil du Moyen Age*, Padova 1974, s. 135-149 oraz uwagi C. Mohrmann, *op. cit.* Prace te dają ciekawe porównanie hymnów Ambrożego i Hilarego z Poitiers.

38 SWP 335-338. Wyd.: *CSEL* 61 - przedrukowano przez wielu wydawców oraz M. P. Cunningham, *CCL* 126, 1966. *Clavis L.* 1437-1446. Tł. starszy A. Kantecki, Poznań 1888. Nowe tł. M. Brożka w druku w wydawnictwie ATK. Wybór w: Bober *AP* 557-571. Por. C. Mohrmann, *op. cit.*, s. 158.

39 SWP 318 n. Wyd. *CSEL* 30, 1894. *Clavis L.* 203.

40 C. Mohrmann, *op. cit.*, s. 157.

41 SWP 82. Wydanie *MGH auct. ant.* 5, 2, 1883. Nowsze Ausonio, *Opere*, ed. A. Pastorino, Torino 1971, *Clavis L.* 1387-1412.

42 SWP 352 n. Wyd.: *CSEL* 10, 1885, *Clavis L.* 1447-1449. Tł. polskie Bober *AP* 573-575.

43 SWP 116 n.; *Epigrammata Damasiana*, ed. A. Ferrua, Roma 1942. *Clavis L.* 1635. Dwa wiersze przełożył M. Bednarz w: Bober *AP* 552.

44 C. Lambot, *Sept sermons inédits de S. Augustin dans un homélie de Mont Cassin*, RB XLVII 1935, s. 312-330. Por. *Clavis L.* 330. O poezji św. Augustyna A. Vaccari, *I versi di S. Agostino*, La Civiltà Cattolica 1947, 210-220 = *Scritti di erudizione e di filologia II*, Roma 1958, 245-257.

45 SWP 332, tam również o innych centonach. Wyd. *CSEL* 16, 1, 1888, 568-609. *Clavis L.* 1480, inne centony 1481-1483.

Jak widzimy z tego krótkiego przeglądu, Zachód uprawia inne gatunki poezji niż Wschód. Hymn zaczyna odgrywać w poezji decydującą rolę.

Przełom IV i V w. stanowił apogeum poezji łacińskiej chrześcijańskiej. Na przełomie V i VI w. oraz w samym VI w. nie spotykamy już poetów tej klasy. W epice mamy autorów utworów o tematyce biblijnej: działającego w Afryce Drakoncjusza (koniec V w.)⁴⁶, Cypriana Galla (V w.)⁴⁷, Awita z Vienne (+ po 518)⁴⁸. Epika wyczerpie się z parafrazą *Dziejów Apostolskich* (VI w.)⁴⁹. W liryce mamy błyskotliwego Sydoniusza Apolinarego (+ ok. 478)⁵⁰ i zimnego Ennodiusza z Pawii (+521)⁵¹. Piękne fragmenty poetyckie znajdziemy w *De consolatione philosophiae* Boecjusza (+524)⁵², jednak jest to poezja raczej filozoficzna niż religijna, zawierająca niewiele elementów chrześcijańskich. Koniec VI w. przyniesie hymny Grzegorza Wielkiego (+602), o ile on jest ich autorem⁵³, oraz piękną poezję ostatniego wielkiego poety chrześcijańskiego starożytności, a zarazem „pierwszego trubadura” - Wenancjusza Fortunata (+601)⁵⁴.

I znowu linia rozwoju poezji na Wschodzie jest inna. Wiek V przyniesie parafrazę Ewangelii św. Jana w homeryckich heksametrach, pióra Nonnosa z Panopolis (+ok. 450)⁵⁵. Coraz częściej pojawiają się homilie poetyckie stanowiące materiał dla powstania w VI w. wielkich kontaktionów Romana Melodosa (VI w.)⁵⁶ i jednego z największych dzieł poetyckich Wschodu, Hymnu *Akathi-*

46 SWP 125. Wyd. *Laudes Dei*, F. Vollmer, Leipzig 1914. *Clavis L.* 1509-1514. Piękny przekład fragmentów - M. Brożek, *Meander XXXVIII*, 1983, 101-109.

47 SWP 105. Parafraza ksiąg historycznych *Starego Testamentu: Heptateuch*, *CSEL* 23, 1, 1891, *Clavis L.* 1423 n.

48 SWP 83. Szczególnie ważny poemat o dziejach powstania i upadku człowieka: *Carmina de spiritualis historiae gestis*, MGH auct. ant. 6, 2, 1883. *Clavis L.* 995 n. Fragmenty tł. L. Siemeński, *Bober AP* 576 n.

49 SWP 47. Wyd.: *Historia apostolica*, *CSEL* 72, 1951, *Clavis L.* 1504 n.

50 SWP 361. Wyd. MGH auct. ant. 8, 1887. *Clavis L.* 986 n.

51 SWP 131. *Clavis L.* 1487 n.

52 SWP 97. Wyd. *CCL* 94, 1958. Dwa polskie przekłady z oryginału: T. Jachimowski, *Pisma Ojców Kościoła V*, 1926; Boecjusz, *O pocieszeniu jakie daje filozofia*, przeł. W. Olszewski, Warszawa 1962.

53 Spór o autentyczność poezji Grzegorza Wielkiego, B. Gładysz, *op. cit.*, s. 10.

54 SWP 388. Wyd. MGR auct. ant. 4, 1, 1881. *Clavis L.* 1033. Por. art. M. Cytowskiej, *Ostatni poeta starożytny Wenancjusz Fortunatus*, *Meander XXVIII*, 1973, s. 307-320; *Twórczość epicka Wenancjusza Fortunata*, *ibidem*, XXX, 1975, s. 272-278. Liczne przekłady poezji wśród tłumaczeń *Hymnów brewiarzowych*. Znana pieśń wielkopostna *Krzyżu święty* stanowi przekład wiersza *Pange lingua gloriosi praelium certaminis*.

55 SWP 392 n. oraz H. Wójtowicz, *Studia nad Nonnosem*, Lublin 1980. Wyd. *Parafrazy Ewangelii św. Jana*, *PL* 43, 749-922; A. Schenidler, *Lipsiae* 1881. *Clavis G.* III 5641.

56 SWP 345. J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris 1977; *Bober AP* 509-530. *Sancti Romani Melodi Cantica*, ed. P. Maas, C. A. Trypanis, I Oxford 1963, II Berlin 1977; *Romanus Melodes, Hymnes*, I, ed. J. Grosdidier de Matons, *SCH XCIX* 1964, 110 (1965), 114 (1965), 128 (1967), 283 (1981). *Clavis G.* III 7570.

stos (VI w.?)⁵⁷. Z nich rozwiną się wielkie liturgiczne „kanony” Andrzeja z Krety (+740)⁵⁸ i jemu współczesnych. Zachowało się ich bardzo wiele, nie wszystkie są nawet jeszcze wydane. Ponadto rozwijają się jeszcze inne gatunki, jak epigram, anakreontyki, pozostają one jednak w cieniu wielkiej poezji liturgicznej.

Jak z tego pobieżnego zestawienia widać, przy końcu epoki starożytnej i u progu średniowiecza chrześcijaństwo posiada już swoją własną poezję. Nie jest to wyłącznie poezja użytkowa, ale bogata liryka, epika, poezja dydaktyczna, oparte na własnym języku poetyckim, na własnej metryce. Jest to poezja nowa w swych korzeniach biblijno-semickich, nowa przez swoje chrześcijaństwo, przez swój język poetycki i formę. Ale mimo swej nowości jest to poezja głęboko zakorzeniona również w tradycji antycznej. Jej najstarszym gatunkiem był hymn, bardzo zresztą różnorodny, potem dopiero pojawiła się poezja dydaktyczna, epika - zazwyczaj poezja biblijna, w końcu liryka osobista i epigram. W pewnym sensie możemy powiedzieć, że mamy do czynienia z poezją spełniającą rolę praktyczną: służyła ona modlitwie liturgicznej i prywatnej oraz dydaktyce - tej ostatniej był podporządkowany epos biblijny. Spełniała ona rolę „propagandową”: zarówno katolicy, jak i heretycy (gnostycy, arianie, apolinaryści) używają jej do głoszenia swojej nauki, a tym samym do zwalczania przeciwników.

W stosunku do poezji pogańskiej następuje oczywiście radykalna zmiana tematyki: znika mitologia, która pojawi się później, ale tylko jako ozdobnik poetycki wtedy, gdy pogaństwo przestało już stanowić zagrożenie dla chrześcijan, oraz erotyka. Tematem jej jest Bóg, Jezus Chrystus. Pojawiają się tematy biblijne zaczerpnięte z obydwu *Testamentów*, eschatologia, tematyka liturgiczna. Od IV w. wiele miejsca poświęca się świadkom Chrystusa - męczennikom, a w połowie V w., po soborze efeskim (431), poeci zaczynają opiewać Matkę Boga (Theotokos), Maryję. Osobiste przeżywanie Boga jako treść utworu poetyckiego, a więc liryka osobista, pojawia się dopiero w IV w. w poezji Grzegorza z Nazjanzu.

Budulca poetyckiego dostarcza *Pismo Święte* zarówno w swej warstwie fabularnej, jak i doktrynalnej, dalej dzieje chrześcijaństwa, a nawet problemy moralne, doktrynalne (np. spory doktrynalne). To wszystko należało wyrazić nowym językiem (w znaczeniu ścisłym i w znaczeniu języka poetyckiego). Próby wyrażenia nowych treści starymi pojęciami zawiodły i treściowo i artystycznie. Treściowo - gdyż dawne pojęcia były zbyt silnie związane z pewnymi utartymi pojęciami

57 SWP 20. G. G. Meerseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, I-II, Freiburg 1958-1960. Tł. M. Bednarz, Bober AP 516-530, W. Kania w: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy, Teksty o Matce Bożej*, Niepokalanów 1981, 265-281.

58 SWP 34 n. Kanony Andrzeja z Krety częściowo wydane w PG 97, 1305-1444. Inne wydania *Clavis G.* III 8219. Polskie tł. M. Bednarz, Bober AP 534-543.

pogańskimi, artystycznie - ponieważ próby włożenia nowej treści w stare słowa wypadały sztucznie i nieporadnie. Widać to dobitnie we wspomnianym poemacie łacińskim *De Iona*, w którym autor opisuje dzieje biblijnego Jonasza terminami klasycznymi, co jest artystycznym niewypałem⁵⁹. Nowy język poetycki widzimy w utworach powstałych na Wschodzie - nie wiemy dokładnie, czy *Ody Salomona* i *Pieśń o perle* zostały napisane po grecku czy po syryjsku. Piękna metaforyka jest jednak dla nas dziś dość trudna do zrozumienia. Na gruncie języka łacińskiego i greckiego gdzieś około połowy czy nawet pod koniec IV w. dokonuje się synteza - na gruncie języka klasycznego powstaje nowy chrześcijański język poetycki. Najdobitniej widać to w poezji św. Ambrożego.

Podobnie ma się sprawa z metryką poezji. Utrzymuje się poezja oparta na iloczasiu, coraz bardziej - dodajmy - kulejącym, jako że ginie poczucie iloczasu w języku łacińskim, a jednocześnie powstaje nowa poezja, oparta na rytmie, akcencie wyrazowym oraz rymie, często kunsztownie ułożonym w rymy śródwierszowe. I tu widzimy również poszukiwanie nowej formy wyrazu: bądź przez wyrażenie nowej treści w starej szacie, bądź przez szukanie zupełnie nowych form.

II

Zwracaliśmy już uwagę na fakt, że pierwszym gatunkiem, który pojawił się w chrześcijańskiej poezji, był hymn, najpierw liturgiczny, później w formie, którą moglibyśmy nazwać „czytaną”. Po nim dopiero pojawiają się inne gatunki liryczne i epiczne (nie zawsze jednak granica między liryką a epiką jest wyraźna: hymny Prudencjusza zawierają bardzo często dłuższy epiczne). W hymnie jednak chrześcijaństwo znajduje właściwą dla siebie formę, najbardziej naturalną i najbardziej płodną⁶⁰.

59 Np. w *De Iona* spotykamy się z tendencją unikania nowych słów chrześcijańskich: zamiast propheta-vates lub praeco Dei, martyr-testis, apostolus-missus, altare-ara lub adytum; w zwrocie „mortis testis abactae” chodzi o zmartwychwstanie, por. C. Mohrmann, *op. cit.*, s. 156. Tęgo rodzaju klasycyzmy spotykamy jeszcze u poety tak wielkiej klasy jak Prudencjusz.

60 Pojęcie hymnu nie jest pojęciem ostrym. Św. Ambroży uważał, że „hymnus specialiter Deo dicitur” *De Officiis* 1, 45, 220, *PL* 16, *PL* 16, 89; kilkakrotnie podaje określenie hymnu św. Augustyna: „Hymnus [...] tria ista habet et canticum, et laudem, et Dei. Laus ergo Dei in cantico hymnus dicitur”, *Ps* 148, 17, *CCL* 40, 2177; por. *Ps* 72, 1, *CCL* 39, 986. Izydor z Sewilli *Etymologiae* VI, 19, 17 podaje, opierając się na św. Augustynie, obszernie określenie hymnu: „Hymnus est canticum laudantium, quod de Graeca in Latinum laus interpretatur, pro eo quod sit carmen laetitiae et laudis. Proprie autem hymni sunt continentes laudem Dei. Si ergo sit laus et non sit Dei, non est hymnus: si sit et laus et Dei laus, et non cantetur, non est hymnus. Si ergo et in laudem Dei dicitur et cantatur, tunc est hymnus”. Również w *De ecclesiasticis officiis* rozwija pojęcie hymnu, którego korzenie widzi w *Starym Testamencie* (I, 6, *PL* 83, 743). A. Suski, *op. cit.*, s. 29: „Jest on kompozycją wyróżniającą się od innych form kultycznych, jak modlitwa błagalna-wstawiennicza oraz pieśń dziękczynna. Hymn cechuje entuzjazm wyrażający się w pleroforycznych właściwościach stylu i słownictwa, a także uwielbienia, z jakim mówi o dziełach i przymiotach bóstwa”.

Podstawę liturgii starożytnej stanowiła poezja biblijna - *Psalmy*. One też stanowiły najpopularniejszą formę modlitwy prywatnej. Było rzeczą normalną, że wierni starożytnego Kościoła znali *Psalmy* na pamięć. W kręgach mówiących po grecku - w przekładzie *Septuaginty*, w świecie łacińskim - w przekładzie najpierw dokonanym z *Septuaginty*, a następnie w przekładzie Hieronimowym. Obok nich w liturgii pojawiają się hymny, o czym świadczy już w połowie I w. św. Paweł: „Kiedy się razem zbieracie, ma każdy z was już to dar śpiewania hymnów, już to łaskę nauczania albo objawiania rzeczy skrytych lub dar języków, albo wyjaśniania: wszystko niech służy zbudowaniu”⁶¹. Św. Paweł wielokrotnie zresztą wspomina o hymnach i co więcej, podaje fragmenty tych najstarszych hymnów chrześcijańskich. O śpiewaniu hymnów wspomina ok. 112 roku Pliniusz Młodszy⁶² oraz retor afrykański przełomu II i III w., Tertulian: „Post aquam manulem et lumina, ut quisque de scripturis divinis vel de proprio ingenia potest, provocetur in medium Deo canere”⁶³. Nie jest to zresztą jedyny fragment, w którym mówi on o śpiewaniu hymnów. Wiemy jednak także, że to wprowadzanie hymnów do liturgii nie odbyło się bez oporu spowodowanego często nadużyciami ze strony ich autorów⁶⁴. Jak wiemy, na podstawie danych pierwszego rozdziału tej pracy, najstarsza hymnika zachowana jest fragmentarycznie, choć pozostało jej tyle, że można sformułować kilka twierdzeń.

Jeśli chodzi o formę, widzimy w hymnach typowy dla poezji biblijnej paralelizm członów⁶⁵, układ mnemotechniczny, metaforykę biblijną oraz liturgiczną, szczególnie często odnoszącą się do Eucharystii i Chrztu (woda, ryba, pieczęć itd.). Układ jest zazwyczaj stroficzny i niemetryczny. Niektóre fragmenty składają się z aklamacji; przykładem tego są hymny *Gloria* i *Te Deum*, przechodzące w dzisiejszej formie z IV w., ale najstarszymi fragmentami sięgające poezji archaicznej. Oprócz utworów bardzo prostych, jak modlitwy z *Didache*, hymn *Fos hilaron*

61 1 Kor 14, 26.

62 Pliniusz, *Quaest. Nat.*, X, 96, 7: „Adfirmabant autem hanc fuisse summum vel culpae suae vel erroris quod essent soliti stato die ante lucern convenire carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem”, Por. A. Suski, *op. cit.*, s. 36-40 (obszerna literatura) i L. Vidman, *Etudes sur la Correspondence de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha 1960, s. 87-106. Przekład i omówienie listu Pliniusza M. Starowieyski [w:] *Pierwsi świadkowie*, w druku.

63 *Apolegeticus* 39, 18, *CCL* 1, 1954, 153. Por. *Ad uxorem* 2, 8, 8, *CCL* 1, 1954, 394.

64 Wprowadzenie hymnów nie obeszło się bez konfliktów, powstała bowiem przeciw nim mocna opozycja; por. J. Grosdidier de Matons, *Romanos*, *op. cit.*, s. 8 n.

65 Czy jednak paralelizm, jak się powszechnie uważa, jest wyłącznie cechą poezji biblijnej? Pisze D. Norberg: „Ni le Grec ni le Romain n'ont considéré comme une forme poétique spéciale la paralélisme”, *Au seuil du Moyen-Age*, Padova 1974, 136, a O. Mohrmann daje przykład starołacińskiego hymnu, cytowanego przez Katona, z tak bogatym zastosowaniem paralelizmów, że autorka porównuje go z *Te Deum* (*op. cit.*, s. 163).

czy *Gloria*, znajdujemy utwory o bardzo bogatej i skomplikowanej metaforyce, by nie powiedzieć, ezoterycznej, jak *Pieśń o perle* i inne fragmenty poezji zawartej w apokryfach czy *Ody Salomona*. Wiele z nich na pewno było utworami liturgicznymi, niektóre prawdopodobnie pochodziły z kręgów heterodoksyjnych (gnostycznych) i tym tłumaczyć możemy ich język przeznaczony dla wtajemniczonych⁶⁶.

Jaki był zasięg tej pierwotnej poezji? Tertulian z właściwą sobie emfazą stwierdza, że chrześcijanie mają u siebie dość poezji, trzeba jednak, jak się zdaje, przyjąć te słowa retora kartagińskiego, jak zresztą wszystko co mówi, *cum grano salis*⁶⁷. Wcześniejszy od niego Pliniusz Młodszy, około 112 r. podaje jako cechę najbardziej charakterystyczną chrześcijan śpiewanie hymnów. Czy jednak były to hymny czy też *Psalmy*, jak przypuszczają niektórzy? Na zarzut przeciw popularności hymnów sformułowany na podstawie niewielkiej liczby fragmentów łatwo można odpowiedzieć, że wprowadzenie doskonalszych formalnie i treściowo utworów eliminowało utwory starsze, mniej doskonałe co do treści i co do formy. Większość tej najstarszej hymniki zachowała się raczej przypadkowo, zazwyczaj w innych utworach. Przychylalibyśmy się do stwierdzenia, że hymn w starożytnym Kościele był bardzo popularny.

A więc prehistoria hymnu chrześcijańskiego zawiera wiele nie wyjaśnionych elementów. Z tego pierwotnego hymnu chrześcijańskiego rozwinię się późniejszy hymn grecki, ten zaś wpłynie na powstanie hymnu łacińskiego. Mimo to jednak rozwój poezji hymnicznej na Wschodzie i na Zachodzie jest różny i różny jest ich punkt docelowy: na Wschodzie - kontakion i kanon, na Zachodzie - hymn łaciński, jaki dziś jeszcze używany jest w brewiarzu.

Poezja liturgiczna chrześcijańskiego Wschodu opiera się bardzo mocno na Biblii, na starochrześcijańskim hymnie greckim, na poezji syryjskiej i deklamacji liturgicznej.

Kontakty ze światem syryjskim sprawiły, że specyficzne formy poezji syryjskiej przenikały do poezji bizantyńskiej. Są to: *memra* (homilia poetycka), *madrasza* (poetyckie pouczenie), *sogita* (pochwały)⁶⁸. Być może pod wpływem *memra* oraz greckich deklamacji (*meletai*) powstaje homilia deklamacyjna, poetycka parafraza przeczytanego tekstu biblijnego. Przykładem takiej homilii może

66 B. Gładysz twierdzi, powołując się na obfitą literaturę, że pierwsze hymny powstały na pewno w środowisku heretyckim (*op. cit.*, s. 64). Czy jednak nie jest to twierdzenie zbyt absolutne? Nie wydaje się, by obecny stan badań upoważniał do tak radykalnego stwierdzenia.

67 *De spectaculis* 29, 4, *CCL* 1, 1954, 251: „Si scaenae doctrinae delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae sed veritates, nec strophae sed simplicitates”.

68 O poezji syryjskiej W. Myszor, *Wstęp do św. Efrema, Cyryllona, Balaja. Wybrane pieśni i poematy syryjskie. PSP* II, 1973, 6-26; J. Grosdidier de Matons, *Romanos*, 17.

być niedawno odkryta w papirusach homilia Melitona z Sardes (II w.), zawierająca parafrazę poetycką opisu wyjścia Izraelitów z Egiptu. Rytm, rym, mnemotechniczne powtarzanie, antytezy, styl podniosły (chwilami nawet sztucznie napuszony, np. przy opisie śmierci Egipcjan), połączenie prozy i poezji - oto cechy charakterystyczne tej homilii.

Trudno jest uchwycić elementy rozwoju hymnu. Prawdopodobnie charakter przejściowy, pośredni mają hymny pisane poetycką prozą, zawarte w dziełach Klemensa Aleksandryjskiego i Metodego z Olimpu. Stwierdzamy jednak, że pod wpływem poezji syryjskiej w homiletyce greckiej od IV w. pojawiają się poetyckie deklamacje, wezwania, dialogi itd., np. w homilii koptyjskiej przypisywanej św. Atanazemu⁶⁹. Widać to szczególnie w udratyzowanych homiliach, np. Proklosa (+446)⁷⁰ czy u tzw. Euzebiusza Aleksandryjskiego⁷¹, i późniejszych homiliach bizantyńskich. Sobór Efeski (431) spowodował ogromny wzrost pobożności maryjnej, która znalazła swój wyraz w homiletyce⁷².

Tak dochodzimy do kontakionu. Pierwsze kontakiony pojawiają się w VI w. Legenda grecka powstanie ich wyjaśnia cudem: Maryja podyktowała Romanosowi Pieśniarzowi jego hymn *He Partenos semeron*, który wyśpiewał on w święto Bożego Narodzenia⁷³. Dojrzałość poetycka kontakionów Romanosa i innych autorów VI i VII w., wśród nich wspaniałego *Hymnos Akathistos*, jest czymś zdumiewającym, jeśli nie weźmiemy pod uwagę faktu, że Romanos, sam pochodzenia syryjskiego (twierdzenie o jego żydowskim pochodzeniu nie ma żadnych podstaw), miał już w literaturze syryjskiej przygotowany niemalże doskonały formalnie system poetycki, który szczyty osiągnął w twórczości św. Efrema (+373). Kontakiony były długimi utworami zawierającymi od 20 do 30 zwrotek (tropariów), ułożonych wedle tego samego schematu poetyckiego podanego w zwrotce wzorcowej - irmos, poprzedzonej wstępem. Każde troparion kończy się refrenem. W kontakionach znajdują się elementy opowiadające, modlitewne, dialogi, wezwania (w wypadku hymnów Maryjnych zaczynają się od słowa „Chaire” – „witaj”, pozdrowienia

69 Wyd. w Le Muséon 71 (1958) 5-50, 209-239. Por. *Clavis G.* II 2187.

70 Najbardziej znane są jego homilie maryjne. Skomplikowany problem tych utworów omawia *Clavis G.* III 5800. Jedną homilię podaje w przekładzie polskim W. Kania, *op. cit.*, s. 105 n. Tam wiele innych przykładów homilii wczesnobizantyńskich.

71 Homilie tzw. „Euzebiusza Aleksandryjskiego” znajdujemy w *PG* 86, 1; por. *Clavis G.* III 5510.

72 Por. D. Montagna, *Le lodi alla Theotokos nei testi greci dei secoli IV - VII*, Marianum 24 (1962), 453- 543. O homiletyce wczesnomaryjnej wczesnobizantyńskiej fundamentalna praca R. Caro, *La homiletica Mariana Griega en el siglo V*, Marian Library Studies 3-5, Dayton 1971-1973. Bardzo ciekawa też G. La Piana, *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina*, Gottaferata 1912 (repr. London 1971).

73 Legenda w tł. Bober *AP* 510. Hymn przełożył M. Starowieyski, *Tygodnik Powszechny* 51-52, 1975. O Romanosie por. przyp. 56.

aniola w chwili Zwiastowania - Łk 1, 28, stąd są nazwane chajretyzmami)⁷⁴.

W VII w. kontakion zostaje zastąpiony jeszcze bardziej skomplikowanym i kunsztownym systemem poetyckim, jakim jest kanon zbudowany z 7 czy 8 większych jednostek, kilkakrotnie przewyższających długością kontakion. I ten gatunek powstaje na Wschodzie chrześcijańskim - pierwszym twórcą jest Andrzej z Krety (+740)⁷⁵, uprawiają go Jan Damasceński (+749)⁷⁶, Kosma Melodos (VII-VIII)⁷⁷, Józef Hymnograf (+886)⁷⁸ i wielu innych poetów bizantyńskich do XI w. Zarówno kanon, jak i kontakion są gatunkami autorów pochodzących z Syrii czy Palestyny lub tam działających.

Ostatnie badania nad poezją wczesnobizantyńską szły po linii badań metrycznych. Ponadto zajmowano się samą pracą edytorską, gdyż wielka część tej ogromnej twórczości poetyckiej jest jak dotąd jeszcze nie wydana, często nawet nie skatalogowana. Typowa jest tu postawa M. Geerarda, który wyraźnie stwierdza, że nie jest w stanie podać jakiegoś zestawu hymnografów⁷⁹. Pierwsze wydanie krytyczne Romana Melodosa, jednego z największych poetów europejskich, ukazało się dopiero w 1936, a jego drugi tom w 1970 r.

W tej sytuacji nie dziwimy się, że tak niewiele uwagi zwrócono na bardzo bogatą metaforykę, mającą swe źródła w *Biblii*, szczególnie w *Starym Testamencie* interpretowanym alegorycznie lub typicznie. Tak więc np. z założenia teologicznego, że Maryja była zapowiedziana w całym *Starym Przymierzu*, wynika, iż możemy ją przyrównać do wszystkich postaci, cudów i rzeczy występujących w *Starym Testamencie* zarówno porównawczo, jak i antyetycznie. Otworzyło

74 R. Cantarella, *op. cit.*, t. II, s. 28-37; S. Impelizzeri, *La letteratura bizantina*, Firenze 1975, s. 289-297. Charakterystyczne chajretyzmy znajdziemy w Hymnie *Akathistos*.

75 SWP 34 n.; *Clavis G.* III 8219.

76 SWP 220-223; *Clavis G.* IV 8070.

77 SWP 256. H. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, s. 515 n.

78 H. G. Beck, *op. cit.*; s. 601 n.

79 *Clavis G.* III, s. 415: „Hymnographos in his voluminibus tractare non ausi sumus. Multa enim adhuc in dubio versantur”.

to wprost niewyczerpane możliwości artystyczne⁸⁰, dodajmy - nie znający umiaru pisarze Wschodu niejednokrotnie szarżowali tak, że tłumacz współczesny nie znajduje możliwości przekładu.

Ta poezja przeszła do liturgii Wschodu, *Hymn Akathistos* jest dotychczas sprawowany jako osobne nabożeństwo, wspomniany hymn *He Parthenos semeron* jest jeszcze dziś śpiewany jako kolęda. Oprócz tych hymnów kultycznych istnieje wiele hymnów Nieliturgicznych, nawiązujących do starogreckich hymnów. Mamy więc piękne platonizujące hymny Synezjusza, biskupa Cyreny (+414) czy hymny Grzegorza z Nazjanzu (+ok. 330).

Jeśli chodzi o Zachód, to nie bardzo wiemy, co oznaczają wspomniane przez Tertuliana „cantica”, „strophae”, „voces”, nie potrafimy więc określić, jak wyglądały te pierwsze śpiewy chrześcijańskie w kościołach Zachodu. Niewiele wyjaśni nam jedyny zachowany hymn Zachodni z III w., hymn Maryjny oparty na apokryficznych danych i dość nieporęczny językowo i formalnie. Nie potrafimy więc powiedzieć, czy przed Hilarym Poitiers (+367) istniały jakieś zbiory hymnów, czy nie. Pierwszym uchwytnym elementem są hymny Hilarego napisane po powrocie ze Wschodu. Są one skomplikowane metrycznie i zawierają rozważania teologiczne, niedostępne dla przeciętnego wiernego na Zachodzie. Hymny te nie przyjęły się. Jeszcze bardziej skomplikowane treściowo są hymny Mariusza Wiktoryna - można tu mówić o hymnach teologicznych, dość słabych poetycko. Nie przyjął się również typ hymnu, jaki przedstawia *Psalm przeciw donatystom* św. Augustyna, narzędzie propagandy treści katolickich przeciw Donatystom, którzy głosili swoją naukę również w utworach poetyckich. Jak więc widzimy, na Zachodzie odrzucono wiele prób poetyckich, zanim naprawdę przyjął się jeden wzorzec poetycki. Były nim hymny św. Ambrożego.

Wedle świadectwa św. Augustyna hymny te powstały pod wpływem hymnów wschodnich⁸¹. Św. Ambroży znał język grecki i obficie korzystał z pisarzy greckich, nie bardzo jednak wiemy, na jakiej podstawie oparł się tworząc swe

80 Przykład z homilii Neofity Rekluzia (+1220):

„Witaj święty namiocie obszerniejszy od niebiosów, z którego Bóg przemówił do ludzi,
Witaj godna czci tablico, zapisana palcem Bożym,
Witaj święta łodzi niosąca Tego, który zglądził grzechy świata,
Witaj dzbanie manny,
Witaj różdżko Arona,
Witaj źródło życia,
Witaj ziemi obiecana,
Witaj ziemi mlekiem i miodem płynąca”

(tł. M. Starowieyski, *Karmię was tym, czym sam żyję*. Ojcowie żywi 4, Kraków 1982, 159). Łatwo w tym tekście poznać styl i metaforykę późniejszych litanii (z najważniejszą *Litanią Loretańską*) oraz polskich *Godzinek*.

81 Augustyn, *Wyznania*, 9, 6 n., tł. Z. Kubiak, Warszawa 1982, s. 181.

hymny. A może tekst św. Augustyna należy zrozumieć tak, że po prostu wprowadził chóralne śpiewanie w kościołach? Metrum hymnu św. Ambrożego jest proste - jest to dymetr jambiczny akatalektyczny, nazwany od Ambrożego metrum ambrożyjskim. *Ictus* bardzo często opiera się na akcencie słownym, co sprawia, że bardzo dobrze nadają się one do śpiewu. Mamy tu więc kompromis między dawną metryką opartą na iloczasiem i nową - sylabiczną. Zazwyczaj każdej linijce odpowiada jedna myśl, najwyżej rozciąga się ona na dwie linijki. Powoduje to uproszczenie treści, i z konieczności środków jej wyrażania, ale równocześnie likwiduje retorykę tak umiłowaną przez pisarzy IV i V w. Prostota hymnu ambrożyjskiego występuje również w słownictwie - prostym, chrześcijańskim, bez sztuczności wtlaczania treści chrześcijańskich w słowa do tego nieprzydatne, a równocześnie klasycznym, bez barbaryzmów. Brak również u Ambrożego nalołów mitologicznych. Dochodzi do tego fakt, że Ambroży posiadał duże wyczucie poetyckie - widać to np. w częściach opisowych jego *Heksaameronu*. Rozumiemy więc, że poezja Ambrożego stanowi punkt zwrotny w powstaniu hymniki chrześcijańskiej. Większość pisarzy będzie go naśladowała, a dymetr jambiczny stanie się podstawowym systemem hymnów chrześcijańskich. Następny reformator hymnu chrześcijańskiego. Wenancjusz Fortunatus (+601), wprowadził do hymniki chrześcijańskiej tetrametr trochaiczny⁸². W następnych wiekach zostaną wprowadzone inne metra⁸³.

Dla hymnów stworzono gregoriańskie melodie, które weszły do nabożeństw liturgicznych i modlitwy brewiarzowej. Dużą liczbę hymnów znajdziemy w łacińskich księgach liturgicznych, szczególnie w officjum brewiarzowym zakonów rodziny benedyktyńskiej.

Chrześcijaństwo na Zachodzie dokonało, jeśli chodzi o poezję hymniczną, dwóch podstawowych opcji: przyjęło system metryczny jako podstawę hymnu oraz język klasyczny. Nie powiodły się próby Kommodiana i św. Augustyna, którzy próbowali wprowadzić język ludowy. Podobnie nie przyjęły się na Zachodzie hymny pisane prozą poetycką - *Exsultet* oraz inne. *Laudes Cerei* i *Te Deum* stanowią tu wyjątki⁸⁴. Słowem: Zachód wybrał metrykę i elegancję języka jako podstawę hymnu liturgicznego. Dalsze wieki tę opcję potwierdzą. Tak będzie w poezji hymnicznej średniowiecza, czasów renesansu (które tę równowagę zachwieją na rzecz klasycyzmu języka - typowym przykładem może być „uklasycznienie”

82 B. Gładysz, *op. cit.*, s. 24-28, podaje zestaw metrów i zwrotek metrycznych używanych w hymnach brewiarzowych.

83 Zestaw *Clavis L.* 162, 357, 372e, 621, 1217a, 1500, 1906a, 1932.

84 *Clavis L.* 650.

wszystkich hymnów brewiarzowych przy reformie brewiarza⁸⁵), aż do ostatniego twórcy hymnów łacińskich liturgicznych - papieża Leona XIII (+1903)⁸⁶. Ostatnia reforma brewiarzowa przywróciła hymnom ich dawny kształt.

Nie można również pominąć faktu, że obok hymnu liturgicznego na Zachodzie rozwija się hymnika „pozaliturgiczna”. Prudencjusz, wielki poeta łaciński, napisał piękne hymny na wszystkie godziny - *Cathemerinon* i o męczennikach - *Peristephanon*. Ich długość (np. hymn o św. Romanie liczy 1140 wierszy!) i kunsztowna metryka wykluczały całościowe zastosowanie ich w liturgii. Nie znaczy to, że we fragmentach nie znalazły w niej zastosowania, np. sławne *Salvete flores martyrum* czy *Audit tyrannus anxius*⁸⁷.

Nie czas tu jednak na rozważania dalszych dziejów poezji liturgicznej łacińskiej. O ile wielka epika religijna łacińska i grecka skończyła się w VI w., o tyle hymn wykazuje niesłychaną żywotność. Utwory nie tylko były wykorzystywane w oryginale, ale przekładane na języki narodowe. Wiele z nich dostało się do repertuaru pieśni kościelnej. Hymn *Fos hilaron* wszedł do najnowszego brewiarza francuskiego, modlitwy z *Didache*, hymny Wenancjusza Fortunata (np. *Krzyżu święty to Crux fidelis inter omnes, Króla wznoszą się znamiona to Vexilla regis prodeunt*) czy *Te Deum* (*Ciebie Boga wychwalamy*), by podać najbardziej znane przykłady, są śpiewane obecnie w kościołach polskich.

85 B. Gładysz, *op. cit.*, s. 20.

86 B. Gładysz, *op. cit.*, s. 22, podaje imiona kilku poetów piszących hymny także i po Leonie XIII.

87 Doskonały przegląd hymnów i ich autorów daje B. Gładysz, *op. cit.* Zob. też W. Siedlecki, *Śpiewnik*, Opole 1982²⁷.

Bibliografia:

Podana bibliografia, nawet polska, choć bardzo się rozrosła, nie pretenduje bynajmniej do tego, by być kompetentną. Podaje kilka ważniejszych prac odsyłając do słowników czy repertoriów, w których czytelnik znajdzie *status questionis* na temat danego autora czy zjawiska literackiego.

Skróty:

Bober AP - A. Bober. *Antologia patrystyczna*, Kraków 1966.

CCL - *Corpus Christianorum*, Series Latina, Turnhout 1953-.

Christ-Paranikas - W. Christ, M. Paranikas, *Anthologia Graeca carminum christianorum*, Lipsiae 1871 (repr. Hildesheim 1963).

Clavis G. - M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, Turnhout: I-1983, II -1974, III-1979, IV-1980. Podajemy tom i numer, wyjątkowo (zaznaczając) stronę.

Clavis L. - E. Dekkers, Ae. Gaar, *Clavis Patrum Latinorum* (Sacris erudiri 3), Steenbrugis 1961².

CSEL *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Vindobonae 1866-.

MGH auct. ant. - *Monumema Germanica Historica*, auctores antiquissimi, Hannover 1877 -1919.

PG - J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, Parisiis 1857 -1866-.

PL J. P. Migne, *Patrologia Latina*, Parisiis 1841-1855.

PSP *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, Warszawa 1969-.

SCh - *Sources Chrétiennes*, Paris 1941-.

SWP J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971.

THE LITURGICAL HYMN AGAINST THE DEVELOPMENT OF THE EARLY CHRISTIAN POETRY

SUMMARY

Examining main lines of the development of the Early Christian poetry, the author comes to the conclusion that the liturgical hymn was predominant in it. The evolution of that genre in the East (in Greek) and in the West (in Latin) is dealt with in the second part of the paper. The liturgical hymn proved to be a very vital genre and while great religious epic poetry disappeared in the sixth century, a lot of hymns, some of them translated into vernacular languages, remained topical. They are still sung in Polish churches.